

GRONO

PISMO LUBUSKICH NAUCZYCIELI

KWARTALNIK • NR 1 (21)/2025 (LUTY)

ISSN 2658-042X

Drodzy Nauczyciele, Szanowni Czytelnicy,

Z ogromną radością oddajemy w Wasze ręce nowy numer magazynu *GRONO*, który jest przestrzenią inspiracji, wymiany doświadczeń nauczycieli i wychowawców szkół województwa lubuskiego oraz miejscem, gdzie znajdziecie informacje o najnowszych inicjatywach i ofertach Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze.

Kolejny rok działalności ODN zapowiada się wyjątkowo ekscytująco! Przygotowaliśmy bogaty program szkoleń, warsztatów, wykładów i seminariów, które pomogą Wam rozwijać umiejętności, odkrywać nowe metody pracy oraz inspirować uczniów do nauki. Warto zwrócić uwagę na różnego rodzaju nowości – szczególnie te, które powstały we współpracy z Uniwersytetem Zielonogórskim.

Dzięki wspólnym działaniom udało się stworzyć unikalny cykl „Wykłady Mistrzów”, który będzie okazją do spotkań z wybitnymi ekspertami z różnych dziedzin edukacji i nauki. Zaprosimy do nich m.in. uznanych dydaktyków, autorów nowatorskich i inspirowanych rozwiązań edukacyjnych. Te spotkania to nie tylko solidna porcja wiedzy, ale również przestrzeń do rozmów i nawiązywania wartościowych kontaktów. Czynimy starania, by można było posłuchać tych wykładów także w Internecie. Na naszym facebookowym koncie www.facebook.com/odn.zgora zamieściliśmy już dwa pierwsze. Uruchomiliśmy także nasz kanał na You Tube i zamieszczamy tam wypracowane przez uczestników wartościowe merytorycznie materiały. Jeśli zastanawiacie się, jaki związek z matematyką ma sztuczna inteligencja – to zerknijcie na materiały, w których być może znajdziecie odpowiedź.

Wkrótce zaprosimy Państwa do udziału w arcyciekawym projekcie pod nazwą *Profesjonalny nauczyciel. Kompetentny uczeń. Edukacja wobec wyzwań przyszłości poprzez podnoszenie umiejętności*, podczas realizacji którego będziecie mogli skorzystać z tego, co zaplanowaliśmy. Wśród nich są: interdyscyplinarne i holistyczne szkolenia stacjonarne, szkolenia wyjazdowe dla dyrektorów i pracowników systemu doskonalenia nauczycieli, konferencje szkoleniowe, studia podyplomowe, kursy kwalifikacyjne i doskonalące, moduł szkoleniowy – kompetencje przyszłości w przestrzeni edukacyjnej, mobilne doradztwo metodyczne, wsparcie efektywności indywidualnej ścieżki rozwoju nauczycieli i kadry zarządzającej, szkolenia IT – doskonalenie z zakresu stosowania technologii cyfrowo-informacyjnej.

Zachęcamy do regularnego śledzenia naszej oferty na stronie internetowej www.odn.zgora.pl oraz w mediach społecznościowych. Planujemy liczne niespodzianki, w tym webinary, szkolenia stacjonarne i wyjazdy edukacyjne, które pozwolą Wam rozwijać się zawodowo i osobowo. Jesteśmy, by wspierać Was na każdym etapie kariery, niezależnie od tego, czy dopiero zaczynacie przygodę z edukacją, czy jesteście doświadczonymi nauczycielami.

Dziękujemy, że tworzycie z nami społeczność nauczycieli pełnych pasji i zaangażowania. Wspólnie możemy więcej!

Paweł Zapeński
Dyrektor Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli
w Zielonej Górze

**W NUMERZE M.IN: ★ SZTUCZNA
INTELIGENCJA NICZYM CZARODZIEJSKA
RÓZDŹKA ★ MALI ODKRYWCY PRZYRODY ★ ★
★ ★ ★ ★**

- **ZAPROSZENIE DO OŚRODKA DOSKONALENIA NAUCZYCIELI**
dr Paweł Zapeński 1
- **WYKŁADY MISTRZÓW - REFLEKSJA, PRZESTRZENIĄ DO DYSKUSJI**
dr Regina Korzeniowska 2
- **SZTUCZNA INTELIGENCJA...**
Tomasz Rubiś 3
- **KRÓTKA HISTORIA INFORMACI (recenzja)**
Jadwiga Matuszczak 5
- **MALI ODKRYWCY ŚWIATA PRZYRODY - EDUKACJA PRZYRODNICZA**
dr Krystyna Walińska 6
- **JAK UCZYĆ HISTORII W PRZEDSZKOLU?**
Barbara Hausmann 8
- **DLACZEGO KRYZYS PSYCHICZNY NIE MA TWARZY?**
dr Monika Kaczmarczyk 11
- **PRACOWNIA DZIENNIKARSKA - PRZESTRZEŃ DLA WYOBRAŹNI**
Małgorzata Nabel-Dybaś 12
- **GRA W TEATRZE PRZYPINA SKRZYDŁA**
Dominika Topolska 14
- **WYSMAROWALI... OD STÓP DO GŁÓW**
Ewa Duma 16
- **INFORMACJE KURATORIU W GORZOWIE WIELKOPOLSKIM INFORMACJE O KONKURSACH I SPOTKANIACH** 18
- **SZTUCZNA INTELIGENCJA - zestawienie bibliograficzne ze zbiorów PBW**
Wybór i opracowanie: Anna Ziegenhagen 20
- **POLSKA W UNII EUROPEJSKIEJ - zestawienie bibliograficzne ze zbiorów PBW**
Wybór i opracowanie: Anna Ziegenhagen 21

PISMO LUBUSKICH NAUCZYCIELI „GRONO”

- Redaktor naczelna: *Ewa Duma*
- Kolegium redakcyjne: *Lidia Bugiera, dr Katarzyna Kochan, dr Regina Korzeniowska, Lucyna Miś-Ciągło;*
współpraca: zespół konsultantów i doradców metodycznych
- Projekt logo oraz czasopisma, redakcja i skład:
Ewa Duma
- Wydawca: *Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze*
- Adres wydawcy/redakcji: *65-031 Zielona Góra, ul. Fryderyka Chopina 15a; tel.: 68 328 64 20;*
- **e-mail: *E.Duma@odn.zgora.pl***

WYKŁADY MISTRZÓW - INSPIRACJĄ, REFLEKSJĄ, PRZESTRZENIĄ DO DYSKUSJI

dr Regina Korzeniowska

*Czy i dlaczego potrzebni są nam Mistrzowie? To pytanie niewątpliwie zadali sobie twórcy projektu „Wykłady Mistrzów”, czyli dyrektor Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze – dr Paweł Zapeński i dyrektor Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Zielonogórskiego – dr hab. prof. UZ Mirosław Kowalski, inicjując 8 stycznia 2025 r. cykl wykładów z udziałem osób znaczących w określonej dziedzinie. Inspirując się tym wydarzeniem, również każdy z nas, może zadać sobie pytanie *kim jest dla mnie Mistrz/Mistrzyni i czy takim terminem mogę kogoś określić?**

Powszechnie uważa się, że mistrzem jest osoba, która osiągnęła najwyższy poziom wiedzy i/lub umiejętności w określonej dziedzinie, ponadto cieszy się niewątpliwym autorytetem i może stać się wzorem do naśladowania oraz inspiracją do działania. Słownik Języka Polskiego PWN¹ wyjaśnia, że mistrz to „człowiek przewyższający innych umiejętnością czegoś, biegłością w czymś, niedościgniony w jakiejś dziedzinie”, ale także „człowiek godny naśladowania, uznany przez innych za wzór, za przewodnika w jakiejś dziedzinie”. Najczęściej słowem „mistrz” określano osoby znaczące w kręgach akademickich czy naukowych, których uznawano za kogoś wyjątkowego, „przewyższającego innych wirtuozerią w uprawianej profesji”². Można więc przyjąć, że ze względu na swoje szczególne kompetencje, osobowość, czy profesjonalizm mistrz/mistrzyni może inspirować nie tylko młodego człowieka.

Do refleksji nad znaczeniem współczesnego mistrza w życiu jednostki zachęca nas Barbara Skarga³, która zauważyła, że mistrzem można być zawsze dla kogoś i to dana osoba wybiera sobie tego kogo uzna za mistrza. Badaczka dodaje, że „jeżeli nawet ktoś w jakiejś dziedzinie mistrzostwo posiada, ale jest ono niezauważone przez innych lub niedocenione, to mówimy o mistrzu zapoznanym i odnosimy doskonałość jego myśli lub działania do tych, którzy doskonałości tej nie osiągnęli, do tych, którzy jego uczniami stać się mogli, choć się nie stali”⁴.

→ *Ciąg dalszy na str. 10*

¹ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/mistrz.html>

² J. Mischke, A. K. Stanisławska *Mistrz, czyli kto? Kilka refleksji na temat uprawnień nauczycieli, organizacji procesów dydaktycznych na wyższych uczelniach oraz rewolucji, jaką przynosi nauczanie online, „E-mentor”, Nr 5(7)/2004, <https://www.e-mentor.edu.pl/arttykul/index/numer/7/id/86>*

³ B. Skarga *Mistrz i mag, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, Nr 1(31), 1977 s. 7-20, s. 9-10*

⁴ *tamże, s. 9*

SZTUCZNA INTELIGENCJA NICZYM MAGICZNA RÓZDZKA

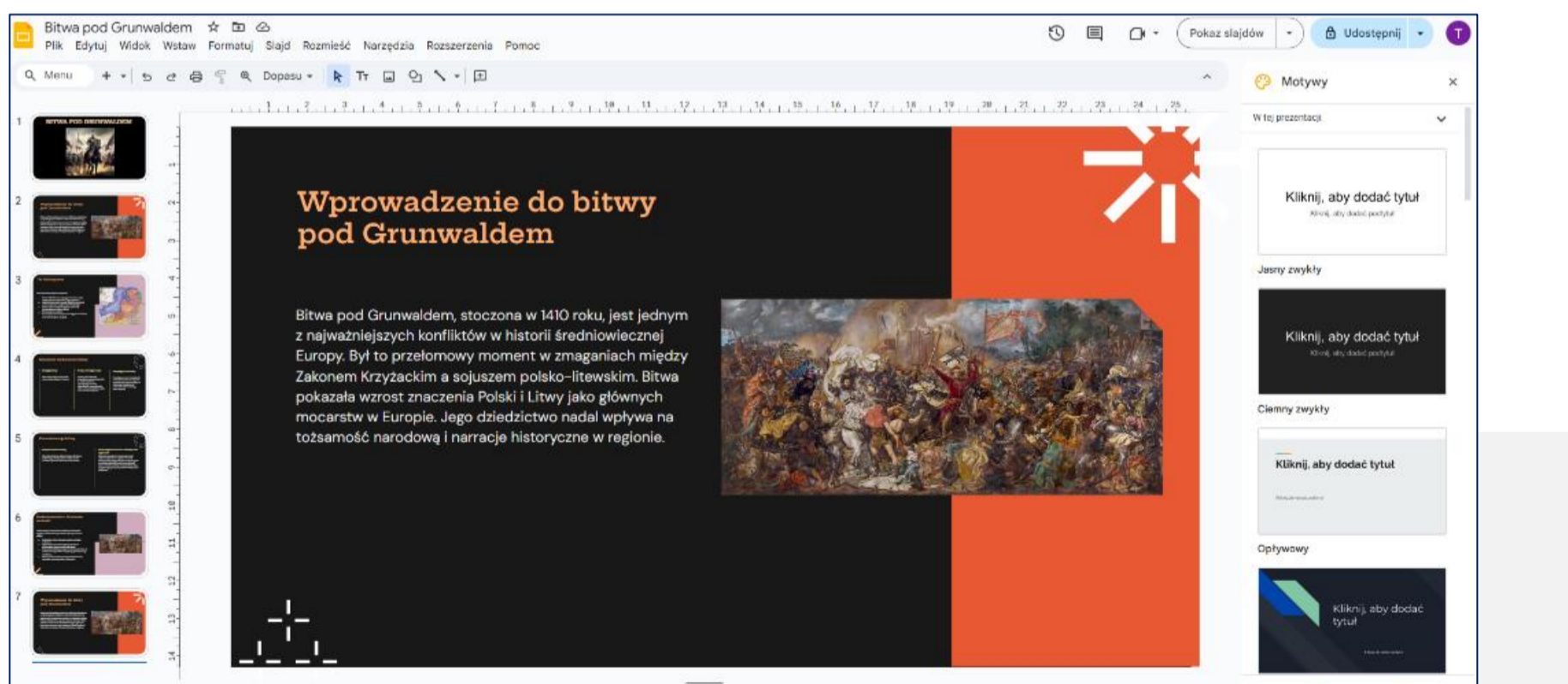
Tomasz Rubiś

Gdy 30 listopada 2022 roku⁵ 1 uruchomiono Chat GPT, obecnie najpopularniejsze w Polsce narzędzie AI, niełatwo dało się przewidzieć, jak wielki wpływ na polską edukację będzie miała sztuczna inteligencja. Wielu deprecjonowało jej znaczenie, widząc, jak w początkowym okresie Chat popełniał liczne błędy, ukazywał rażące braki w posiadanych danych, które potrafił uzupełnić zmyślonymi faktami. Jego funkcje były bardzo ograniczone i sprowadzały się głównie do publikowania krótkich odpowiedzi tekstowych. Szybko okazało się jednak, że rację mieli ci, którzy uważali, że rola sztucznej inteligencji będzie wprost ogromna, a to dlatego, że w błyskawicznym tempie potrafi eliminować własne niedoskonałości i dokonywać znaczących postępów. Dziś wspomniany Chat GPT umożliwia już nie tylko tworzenie tekstów, ale również obrazów. Potrafi przeanalizować dane i opublikować je w formie wykresu. Funkcjonalności, którymi dysponuje, stale się zwiększają, a jakość wygenerowanych rozwiązań stoi na wyraźnie wyższym poziomie niż w nieodległej przeszłości. Chat GPT stał się już dziś prawdziwą magiczną różdżką, która może spełniać nasze życzenia, a z pewnością nie powiedziała jeszcze ostatniego słowa.

Mnogość możliwości, które daje Chat sprawiły, że nauczyciele coraz chętniej po niego sięgają. Na potrzeby pracy w szkole możemy za pomocą Chata tworzyć na przykład: zadania dla uczniów, narzędzia pomiaru dydaktycznego, dokumentację szkolną czy scenariusze imprez. Jeśli jeszcze nie mieliśmy okazji się o tym przekonać, to gorąco zachęcam do wypróbowania tego

narzędzia, a szybko przekonamy się o tym, jak wiele rzeczy potrafi wykonać. Dzięki narzędziom takim jak Chat GPT nasza praca staje się znacznie łatwiejsza i bardziej efektywna. Rzeczy, których wymyślenie zajęłoby nam wiele godzin możemy wykonać teraz w kilka minut. W tym miejscu warto uzmysłowić sobie, że w sieci znajduje się wiele platform bazujących na sztucznej inteligencji, a Chat GPT nie jest jedynym narzędziem AI, z którego możemy skorzystać do celów edukacyjnych. Magicznych różdżek, które mogą wzbogacić nasz warsztat pracy jest znacznie więcej, dlatego zapraszam Państwa na krótki przegląd innych wartościowych rozwiązań, które pozwolą nam dokonać prawdziwych czarów, a przez to olśnimy naszych uczniów.

Tournée po narzędziach AI zaczniemy od aplikacji SlidesAI.io, służącej do tworzenia prezentacji multimedialnych. Jeśli korzystacie Państwo w swojej pracy z prezentacji i ich wykonywanie okazuje się czasochłonne oraz pracochłonne, a ponadto zaczyna brakować wam pomysłów na tworzenie kolejnych, to tutaj z pomocą przychodzi SlidesAI. Jest to darmowy dodatek do prezentacji wykonywanych w Google Slides (*Prezentacje Google*), który pozwala na wygenerowanie własnej prezentacji na dowolnie wybrany przez nas temat za pomocą sztucznej inteligencji i to w dosłownie kilka minut. Wystarczy, że podamy aplikacji temat, którego ma dotyczyć opracowana prezentacja, a SlidesAI ją dla nas stworzy. Za przykład niech posłuży przygotowana dla mnie poniższa prezentacja poświęcona Bitwie pod Grunwaldem, w której AI sama nakreśliła najważniejsze obszary tematyczne, a następnie samodzielnie uzupełniła wszystkie wygenerowane slajdy o treści słowne oraz elementy graficzne, robiąc to w sposób bardzo poprawny pod względem merytorycznym oraz językowym.

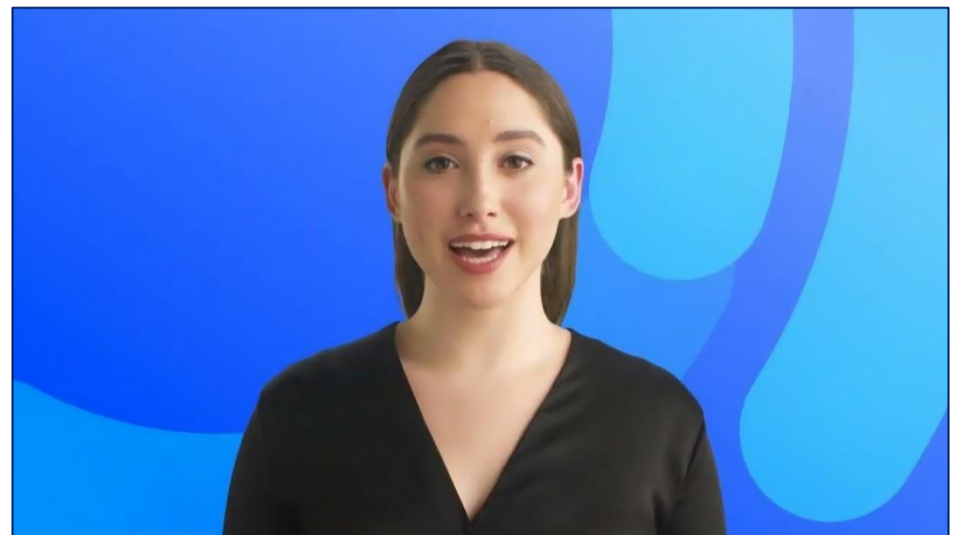
⁵ [Wikipedia.org](https://pl.wikipedia.org/wiki/ChatGPT)<https://pl.wikipedia.org/wiki/ChatGPT> (data dostępu: 8.01.2025).

Wykonaną w ten sposób prezentację możemy następnie samodzielnie swobodnie edytować, dostosowując ją do naszych potrzeb. SlidesAI oprócz slajdów z tekstem, potrafi wygenerować także własne materiały graficzne, które możemy osadzić w swojej prezentacji. Narzędzie jest bardzo intuicyjne a dzięki temu, że możemy korzystać z niego po polsku, tworzenie prezentacji staje się wyjątkowo łatwe. Prezentacje automatycznie zapisują się na naszym Dysku Google w chmurze, w związku z czym możemy korzystać z nich na dowolnym urządzeniu, w dowolnym miejscu. A jeśli oprócz prezentacji multimedialnych, zapagniemy tworzyć wyjątkowe projekty graficzne to koniecznie musimy sięgnąć po Canvę. Jest to znane narzędzie, z którego korzysta liczne grono nauczycieli, a od pewnego czasu daje ono swoim użytkownikom prawdziwie unikatowe możliwości edycji zdjęć. Funkcjonalności Canvy oparte na sztucznej inteligencji pozwalają między innymi na to, aby: precyzyjnie usunąć tło z grafiki; wyciąć zbędny element ze zdjęcia; „magicznie” rozszerzyć zdjęcie, wypełniając całą szerokość grafiki, poprzez wygenerowane przez AI tło; zastąpić fragment zdjęcia innym elementem graficznym (np. innym ubraniem); wyodrębnić tekst z grafiki, dzięki czemu możemy go zredagować na nowo. Efekty są zachwycające! Wykorzystanie tych i wielu innych opcji pozwala nam na wykreowanie zupełnie nowej rzeczywistości na bazie wykonanego zdjęcia, co przenosi nas do prawdziwie fantastycznego świata nowych możliwości. Jedynym minusem jest to, że dodatkowe funkcje Canvy bazujące na sztucznej inteligencji są dostępne wyłącznie dla użytkowników posiadających płatne konto PRO. Jeśli chcemy tylko przetestować te opcje to platforma umożliwia nam do nich 30-dniowy darmowy dostęp, z którego możemy zrezygnować w dowolnym momencie. Z pewnością warto je sprawdzić osobiście i przekonać się o drzemiącym w nim potencjale, a może wówczas będziemy chcieli korzystać z niego znacznie dłużej.

W podobnym stopniu do narzędzi cyfrowych umożliwiających coraz bardziej zaawansowane funkcje edycji zdjęć, na popularności zyskują platformy umożliwiające tworzenie realistycznych podkładów głosowych za pomocą generatorów głosu AI. Wystarczy, że wpiszemy tekst, który sztuczna inteligencja ma za nas przeczytać w określony przez nas sposób, a już po chwili usłyszymy go w głośnikach naszego komputera. Taką funkcję posiadają między innymi platformy CapCut, ElevenLabs, czy wspomniana powyżej Canva. A gdy samo nagrywanie głosu to dla nas za mało, to możemy znaleźć narzędzia pozwalające na tworzenie krótkich materiałów filmowych. Platformy, które dedykowane są nagrywaniu filmów, pozwalają na zastąpienie prezenterów, wykreo-

wanymi za pomocą AI bardzo realistycznymi awatarami, łudząco przypominającymi ludzi, takimi jak ten na poniższym zdjęciu.

Awatar AI na platformie Synthesia.io

Wygenerowane przez sztuczną inteligencję awatary korzystają z profesjonalnych podkładów głosowych w wielu językach, w tym w języku polskim, przez co nagranie sprawia wrażenie niezwykle autentycznego. Jeśli zdecydujemy się na wykonanie własnego filmu, to po dokonaniu wyboru awatara oraz języka, wystarczy, że zamieścimy w naszym filmie odpowiedni tekst i wskazany awatar zaprezentuje go za nas. Te i wiele innych możliwości daje nam między innymi platforma Synthesia. Dzięki Synthesia nie potrzebujemy skomplikowanego sprzętu wideo ani lokalizacji filmowej do tego, aby tworzyć filmy edukacyjne dla naszych uczniów, a wygenerowane nagranie wygląda nad wyraz profesjonalnie. Doskonałym potwierdzeniem tych słów może być to, że z usług tej platformy korzystają takie marki jak Google, Amazon czy Nike.

Jeśli wciąż odczuwamy niedosyt, bądź mamy jeszcze inne życzenia, które może spełnić dla nas sztuczna inteligencja to chciałbym Państwa zapewnić, że w tym miejscu nie odkryliśmy wszystkich jej możliwości. Gorąco zachęcam do samodzielnego poszukiwania magicznych rozwiązań opartych na AI. W sieci znajdują się już całe setki platform, które czerpią z jej możliwości. Dzięki wykorzystywaniu sztucznej inteligencji na co dzień szybciej staniemy się cyfrowymi tubylcami i tym łatwiej poradzimy sobie w zmieniającej się rzeczywistości, a wszystko wskazuje na to, że jej obecność w naszym świecie, w tym także w świecie edukacji, będzie się stale zwiększać.

Tomasz Rubiś - nauczyciel konsultant w Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze, nauczyciel historii i wiedzy o społeczeństwie w VII Liceum Ogólnokształcącym w Zielonej Górze

KRÓTKA HISTORIA INFORMACJI

(recenzja)

Jadwiga Matuszczak

Nexus: krótka historia informacji: od epoki kamienia do sztucznej inteligencji/Youval Noah Harari – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2024.

Autor tej unikalnej i wyjątkowej publikacji na temat sztucznej inteligencji od samego początku wyraża wątpliwość, czy człowiek jest godny miana homo sapiens? I może stać się tematem dyskusji: dlaczego będąc rozumną istotą z takim uporem zmierza do autodestrukcji?

Mimo większych zasobów informacji i możliwości niż w epoce kamienia nie oznacza to, że lepiej siebie rozumiemy i znamy swoją rolę we wszechświecie. Treść książki jest próbą odpowiedzi na pytanie: dlaczego sprawnie zdobywamy informacje i pozyskujemy moce sprawcze, a mimo to gorzej radzimy sobie z nabywaniem mądrości? Harari zakłada, że ludzie wchodząc w posiadanie ogromnych mocy i budując sieci współpracy, niemądrze pożytkują osiągnięcia. Zauważa on problem w tej sieci, a konkretnie w informacji, która jest spoiwem ją wiążącym.

Każdy smartfon mieści więcej informacji niż starożytna Biblioteka Aleksandryjska i umożliwia porozumienie z miliardami ludzi na całym świecie. Najpotężniejszą technologią informacyjną jest sztuczna inteligencja, jednak czy rozwiąże ona problemy ludzkości? Z każdym dniem wzrasta tempo zmian, a człowiek traci władzę na rzecz algorytmów. To wstęp dla rozważań na temat: czym jest informacja i jaki ma związek z prawdą oraz władzą.

Pierwsza część publikacji przedstawia historyczny rozwój ludzkich sieci informacyjnych. Harari opisuje, jak wielkoskalowe sieci informacyjne – od starożytnych królestw po współczesne państwa - opierały się na mitotwórcach i biurokratach. Kolejny rozdział dotyczy problemu błędnych informacji oraz wad i zalet utrzymywania mechanizmów samonaprawczych, jakimi są niezależne sądy czy recenzowane czasopisma. Drugi - jest rozpatrywaniem nowej sieci informacji oraz skupieniem na politycznych implikacjach rozwoju AI, która wprowadzi zmiany do społeczeństwa, gospodarki i polityki. Trzeci - traktuje o tym, w jaki sposób różne typy społeczeństw mogą radzić sobie z zagrożeniami i obietnicami nieorganicznej sieci informacji. Kolejne rozdziały badają wpływ AI na demokrację oraz totalitaryzm.

*Technologia stwarza jedynie nowe możliwości,
które z nich wybierzemy, zależy już od nas*
Youval Noah Harari

Z zakończenia publikacji dowiemy się o wpływie nowej sieci informacji na globalną równowagę sił między społeczeństwami demokratycznymi i totalitarnymi. Najciekawszym wątkiem i zarazem niezwykle wartościowym jest uświadomienie sobie przez czytelnika, że nieuchronna jest zmiana cywilizacyjna, do której należy się przygotować. Cenne jest dostrzeżenie zagrożenia nie w AI, ale w człowieku zapatrzonym w możliwości, jakie ma sztuczna inteligencja.

Twórczość Harariego charakteryzuje refleksyjny styl. Prowokuje dzięki niemu do zadawania pytań i uruchomienia krytycznego myślenia. Autor, będąc historykiem oraz miłośnikiem opowieści, znalazł także sposób na wysłowienie lęków związanych z AI w języku bajki, odnoszącej się do walki dobra ze złem. Potrafi on zainteresować czytelnika i, bezsprzecznie, książka jest warta przeczytania. Harari zadedykował ją tym, którzy kochają mądrość, czyli lubią zadawać pytania, by na nie znaleźć odpowiedź. Każda strona książki to pytania, które zmuszają do refleksji. Jedno z tych pytań brzmi: kto naprawdę kontroluje świat informacji?

Dzięki tej krótkiej historii informacji ten, kto czyta, zyska narzędzia pomocne w zrozumieniu siebie i otaczającego świata. Lektura książki nie jest łatwa i może wywołać różne emocje, jak niepokój czy podziw, ale nie pozostawia czytającego obojętnym na treść. Prowokuje także do zastanowienia się, co zrobimy z potęgą informacji, która może być decydująca, nie tylko dla naszej cywilizacji, ale i całej planety. Jej moc, niczym miecz obosieczny, potrafi niszczyć lub budować. Ważne jest, w jaki sposób ją wykorzystamy?

Jadwiga Matuszczak - Wydział Wypożyczalni
Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka
im. Marii Grzegorzewskiej w Zielonej Górze

Od redakcji:

Na stronie 20 „Grona” zamieściliśmy Zestawienie bibliograficzne na temat sztucznej inteligencji (AI) w wyborze ze zbiorów Pedagogicznej Biblioteki Wojewódzkiej im. Marii Grzegorzewskiej w Zielonej Górze; wybór i opracowanie: Anna Ziegenhagen.

MALI ODKRYWCY ŚWIATA PRZYRODY - EDUKACJA PRZYRODNICZA OD NAJMŁODSZYCH LAT

dr Krystyna Walińska

Dla Centrum Nauki Keplera - Centrum Przyrodnicze od początku działalności (w tym roku będzie to już dziesięć lat), edukacja przyrodnicza była i jest priorytetem. Jej celem nadrzędnym jest przybliżenie wiedzy o podstawach funkcjonowania środowiska przyrodniczego, w tym roli człowieka. Zależy nam na kreowaniu odpowiednich postaw, których istotną cechą jest odpowiedzialność za zrównoważony rozwój i egzystencję naszej planety. Temu wszystkiemu służą zróżnicowane tematycznie zajęcia projektowe, opracowane przez specjalistów z naszego Centrum, których adresatem są zarówno osoby dorosłe, jak i dzieci. Jednym z takich projektów był, realizowany od października do grudnia 2024 r., autorski projekt „Mali odkrywcy świata przyrody”. Przygotowaliśmy go w ramach programu Ministerstwa Edukacji Narodowej „Kto ty jesteś? – Polak mały”. Program ten, adresowany do najmłodszych został podzielony na cztery moduły tematyczne. Nasza propozycja odnosząca się do modułu „Odkrywcy Świata”, znalazła się wśród 49. przyjętych wniosków, na 665 zgłoszonych.

Zajęcia edukacyjne adresowane były do najmłodszych – przedszkolaków z Rozśpiewanego Przedszkola MP 34 w Zielonej Górze. Realizacja zadania obejmowała przeprowadzenie cyklu ośmiu zajęć, których celem było przybliżenie świata przyrody, z uwzględnieniem jego złożoności i bioróżnorodności, w oparciu o ideę STEM. Bazę dydaktyczną stanowiło Centrum Nauki Keplera-Centrum Przyrodnicze, dysponujące salami dydaktycznymi: biologiczną, chemiczną i audytoryjną oraz salami ekspozycyjnymi, bogato wyposażonymi w stanowiska interaktywne. Kadra edukatorów, która realizowała zajęcia to specjaliści CNK-CP, wykształceni biologowie, geolodzy, matematycy i inżynierowie środowiska.

*Natura zawsze jest zdolna dać dużo tym,
którzy pragną ją zrozumieć*
Zofia Gerlach

Zajęcia realizowane w ramach projektu pozwoliły na pokazanie i wyjaśnienie powiązań w obrębie nauk przyrodniczych i przedstawienie ich w szerszej perspektywie. Miały one formę interaktywnych warsztatów, podczas których wykorzystano niestandardowe metody edukacyjne i nowoczesne pomoce naukowe, m.in. EDU-skrzynki i binokulary. Poniżej przedstawiam tematykę zrealizowanych zajęć:

1. „Dobra energia, czyli czym jest OZE”. Podczas spotkań ich uczestnicy poznali nowoczesne i ekologiczne źródła energii – energię solarną, wiatrową, czy też wodną (fot. z lewej, na dole str.).
2. „ABC recyklingu”. Podczas zajęć pokazano jak można wykorzystać odpady. Uczestnicy samodzielnie stworzyli recyklingowe prace plastyczne oraz poznali podstawy prawidłowej segregacji śmieci.
3. „Sekrety zwierząt, czyli poznajemy bioróżnorodność”. Zajęcia, podczas których ich uczestnicy poznali bogactwo świata zwierząt i podstawy funkcjonowania ekosystemów, tworzyli kolaże przedstawiające wybrane ekosystemy oraz poznali zwierzęta lasu na specjalnej ekspozycji (fot. poniżej).

4. „Jesteśmy na Ty z ekologią”. Zajęcia przybliżyły podstawy edukacji ekologicznej. Omówiono globalne problemy naszej planety, sposoby ich rozwiązania oraz jak należy dbać o przyrodę m.in. jak właściwie dokarmiać ptaki zimą i dlaczego należy dbać o owady zapylające.

5. „Dobry plastik, czyli poznajemy bioplastik”. Zajęcia pokazały, że należy ograniczyć wykorzystanie plastiku na rzecz tworzyw biodegradowalnych. Przedszkolaki poznały sposób ich wytwarzania, jak również nauczyły się je rozpoznawać.
6. „Mydło-powidło, czyli magia eksperymentów chemicznych”. Podczas zajęć ich uczestnicy eksperymentowali, wykonując proste doświadczenia fizykochemiczne (fot. poniżej).

7. „Świat owadów, czyli poznajemy podopiecznych naszego insektarium”. Zajęcia wprowadziły ich uczestników w świat egzotycznych owadów z naszego insektarium, żywych okazów straszaków i modliszek (fot. poniżej).

8. „Świat gadów, czyli poznajemy podopiecznych naszego wiwarium”. Zajęcia wprowadziły uczestników w świat egzotycznych gadów z naszego wiwarium - węży, jaszczurek i żółwi. Podczas zajęć zwrócono uwagę na polskie gady.

Podsumowaniem projektu było uroczyste zakończenie, podczas którego mali odkrywcy przyrody otrzymali specjalne certyfikaty, a na sali ekspozycyjnej otworzono wystawę fotograficzną (fot. obok), przedstawiającą realizację projektu. Warto dodać, że w projekcie uczestniczyło 100 przedszkolaków w wieku 4-6 lat. Zaangażowanie dzieci podczas zajęć pozwala na stwierdzenie, że rosną nam kolejne pokolenia przyrodników.

Reasumując, edukacja przyrodnicza powinna być istotną częścią wychowania przedszkolnego. Jej celem bowiem jest zbliżenie dzieci do przyrody, kształtowanie właściwych postaw odnoszących się do świata ożywionego. W podnoszeniu świadomości ekologicznej dużą rolę odgrywają określone aktywności, w oparciu o specjalnie przygotowane scenariusze zajęć tematycznych. To od nich zależy w dużym stopniu, czy uda się w dziecku rozbudzić zainteresowanie światem przyrody. Przyczyniają się one do: kształtowania umiejętności obserwowania przyrody, uwrażliwiania na destrukcyjną działalność człowieka, dostrzegania problemów przyrodniczych i ich rozwiązywania, dostrzegania i poznawania zagrożeń cywilizacyjnych, zrozumienia współzależności zachodzących w przyrodzie. Praca z dzieckiem powinna opierać się na interakcji poprzez podejmowanie przez niego spontanicznych działań lub też wykonywanie poleceń edukatorów. Efektywnymi metodami stosowanymi w edukacji przyrodniczej jest, przy merytorycznym wsparciu edukatora, prowadzenie obserwacji, samodzielne wykonywanie doświadczeń oraz inne praktyczne aktywności dziecka. W procesie edukacji przyrodniczej istotne są pomoce dydaktyczne. Często wykorzystuje się takie środki przyrodnicze jak: żywe okazy, środki wizualne (filmy, ilustracje, obrazy), sprzęt do obserwacji (lupy, mikroskopy). Zrealizowany cykl zajęć, w ramach projektu "Mali odkrywcy świata przyrody", wpisuje się idealnie w wymienione założenia. Zachęcamy do udziału w programach edukacyjnych, które dostarczają dzieciom nie tylko wiedzę, ale również mnóstwo radości płynącej z odkrywania i eksperymentowania, a placówkom oświatowym pozwalają na wzbogacenie bazy dydaktycznej.

dr Krystyna Walińska – kierownik CNK-CP:
fot. – archiwum CNK-CP

JAK UCZYĆ HISTORII W PRZEDSZKOLU? - INNOWACJA PEDAGOGICZNA

Barbara Hausmann

O życiu przyszłych pokoleń decydują wydarzenia mające miejsce w przeszłości. To one mają ogromny wpływ na teraźniejszość i od nich zależy, czy pamięć o przeszłości będzie wciąż żywa. Tylko kultywowanie tradycji, przekazywanie ich z pokolenia na pokolenie pozwoli na istnienie kultury narodu. Ważnym jest, aby od najmłodszych lat życia człowieka tak kształtować jego sposób myślenia i zachowania, aby umiał o niej mówić, aby wiedział, gdzie są jego korzenie, aby miał poczucie przynależności do danej społeczności. Dzięki potrzebom poznawczym i dziecięcej ciekawości młody człowiek wrasta w świat swojego regionu („małej ojczyzny”) naturalnie i z wielkim zainteresowaniem. „Pojęcie „małej ojczyzny” jest złożonym terminem, bo na dający wytyczyć się w przestrzeni obszar nakłada się coś, co nazywa się „duchem miejsca” i co jest trudne do jednoznacznego zdefiniowania. (...) Stefan Starczewski tak przedstawia to pojęcie: *W najbardziej ogólnym sensie „mała ojczyzna” oznacza miejsce zamieszkiwania człowieka, które go kształtuje, nad którym sprawuje pieczę.* (...) Wg prof. Leszka Kołakowskiego: „Mała ojczyzna” to miasto czy wieś, w której się urodziliśmy. To środek świata. To przestrzeń niewielka, w której się obracamy – nasze domy, ulice, cmentarze, kościoły, to przestrzeń niewielka wielkim wysiłkiem ludzkim zabudowana, przez wojny niszczone i odbudowywana, to centrum świata”⁶.

Nawiązując do powyższych definicji, najpierw „małą ojczyznę” dziecka stanowi dom rodzinny, a następnie społeczność lokalna (miasto, wieś, region), aż w końcu kraj, w którym mieszka Polska. Dlatego wiek przedszkolny to najlepszy czas na rozpoczęcie edukacji regionalnej, ponieważ wtedy w dziecku rozwija się poczucie przynależności międzynarodowej, utożsamianie się z daną grupą ludzi, posługujących się tym samym językiem i wyznających te same wartości.

Dziecko powinno poznawać historię swojej rodziny oraz historię miejsca, w którym dorasta, aby miało poczucie własnej tożsamości i mogło w sobie kształtować postawy patriotyczne. Nie ma tematów, na które nie można rozmawiać z dziećmi. Nawet historia, która wydawałaby się nieodpowiednia dla wieku przedszkolnego, przedstawiona w odpowiedni sposób może być interesująca. Wystarczy odpowiednio dobrać metody nauczania i tak

przedstawić treści, aby wzbudzić w najmłodszych ich naturalną ciekawość świata.

Wdrożona przeze mnie innowacja pedagogiczna o tematyce historycznej - „Śladami historii miasta Żary- poznajemy historię Żarskiej Porcelany wraz z elementami kultury dolnośląskiej” miała na celu zapoznanie dziecka z najważniejszymi informacjami z historii jego miejscowości w latach 1888-1945 oraz tradycjami ludowymi, a w szczególności z historią powstania Żarskiej Porcelany „Sorau” oraz poznanie elementów kultury dolnośląskiej. Celem innowacji było również kształtowanie w dziecku poczucia tożsamości narodowej, poznawanie historii oraz zwyczajów i tradycji jego regionu, miejscowości oraz, przy okazji, popularyzowanie umiejętności i wiedzy z dziedziny technologii informatyczno-komputerowej.

W codziennej pracy z dziećmi istnieje wiele możliwości wplatania treści patriotycznych, stąd tematyka zajęć była tak formowana, aby zawierała najważniejsze elementy z historii regionu, polskiej tradycji i kultury. Tam, gdzie nie było możliwości bezpośredniego kontaktu z danym zagadnieniem, trzeba było wykorzystać możliwość pośredniego poznawania historii poprzez film, obraz, książkę, wystawę.

Do osiągnięcia celów innowacji zastosowałam następujące metody nauczania: słowną, oglądową i czynną.

Metoda słowna (rozmowy, opowiadania) polegały na spotkaniach ze specjalnymi gośćmi, którzy przybliżali przedszkolakom historię naszego miasta. Jednym z nich był historyk - dr Marcin Maciejewski (fot. powyżej) z Muzeum Pogranicza Śląsko-Łużyckiego w Żarach, który

⁶ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/mala-ojczyzna/>

opowiedział w przystępny sposób historię miasta Żary w latach 1888-1945, a w szczególności historię żarskiej fabryki porcelany „Sorau”.

Metoda oglądowa oparta była na obserwacji i pokazie. Zorganizowałam przedszkolakom wycieczkę do Muzeum Pogranicza Śląsko-Łużyckiego w Żarach. Jej celem było przede wszystkim wzbogacanie wiadomości na temat historii żarskiej fabryki porcelany oraz oglądanie wystawy Żarskiej Porcelany. Dzieci zainteresowały ekspozycje zgromadzone w muzeum. Poznawały historię poprzez obserwację i doświadczanie, rozwijając w ten sposób swoją wrażliwość.

Metoda czynna oparta była na działaniu, podczas warsztatów ceramicznych w muzeum. Dzieci, wykonywały własne filiżanki ceramiczne na wzór Żarskiej Porcelany. Dzięki temu przedszkolaki mogły przenieść się w świat żarskiej historii, przeżywając przy tym wiele pozytywnych emocji.

Podczas zajęć „Elementy kultury łużyckiej- historia regionu, języka dolnołużyckiego, strojów łużyckich i łużyckich zwyczajów” zastosowano metody czynne, oglądową i słowną. Biorąc udział w spotkaniu z dr Agnieszką Łachowską⁷ dzieci miały możliwość poznania elementów języka dolnołużyckiego, śpiewania w tym języku; poznały również cechy ginącego zawodu – tkacza, zobaczyły, jak się wytwarza tkaniny (pokaz na małych krosnach) oraz budowę kołowrotka.

Przedszkolaki miały również możliwość obejrzenia strojów ludowych dolnołużyczan (dorosłych, dzieci) oraz ich przymierzenia. Gościem specjalnym naszego

⁷ dr Agnieszka Łachowska, nauczycielka historii, wiedzy o społeczeństwie, historii i teraźniejszości Zespół Szkół Technicznych i Ogólnokształcących w

spotkania była red. Maria Elilowska-Winkler z radia RBB (Rundfunk Berlin Brandenburg), która zmontowała reportaż z naszego spotkania.

Podsumowując, wszyscy, bez względu na wiek, czy pochodzenie jesteśmy obywatelami świata XXI w. Obecnie różnorodność kultur jest tak duża, a otwartość na innych tak powszechna, że coraz bardziej zacierają się granice poszczególnych narodowości. Z jednej strony to zjawisko pozwala nam czuć się jednością, ale z drugiej strony uświadamia, jak ważne jest, aby pielęgnować własną kulturę, przekazywać ją z pokolenia na pokolenie. Pomysł innowacji zrodził się z potrzeby uświadomienia przedszkolakom, że miejsce, w którym mieszkają jest bogate zarówno pod względem historycznym, jak i kulturowym.

Dzięki temu, że treści nauczania zostały dostosowane do wieku (4-6 lat) i możliwości dzieci oraz że przedstawiono je w sposób atrakcyjny i przystępny, przedszkolaki brały aktywny udział w zajęciach. To pozwoliło im przybliżyć się do świata historii.

Dzieci zapoznały się z elementami historii własnego miasta, poznały historię Fabryki Żarskiej Porcelany, zaznajomiły się ze zwyczajami i tradycjami wywodzącymi się z ich regionu. Ponadto pracowały z mapą przedstawiającą region Dolnych Łużyc, określały ich położenie, wskazywały gdzie leżą Żary oraz słuchały tekstu w języku dolnołużyckim. Po czym w tym języku, samodzielnie próbowały przedstawiać się, nazywać przedmioty, rzeczy i osoby. Zauważały też podobieństwo między językiem dolnołużyckim, a językiem polskim. Zajęcia cieszyły się sporym zainteresowaniem, a najmłodszy z wielką przyjemnością odgadywali kolejne znaczenia słów w języku, który kiedyś był używany na terenach Dolnych Łużyc, a dziś znają go nieliczni.

Przygotowując powyższy tekst korzystałam z poniższej bibliografii:

1. Klimowicz A., (2005), *Aktywizujące metody nauczania*, [w]: *Poradnik edukatora*, red. Owczarz M., Warszawa: CODN.
2. Kotarba-Kańczugowska M. *Innowacje pedagogiczne w międzynarodowych raportach edukacyjnych* Warszawa 2009.
3. Zactona, Z. (2015). *Teoretyczne rozważania o potrzebie poszukiwań innowacyjności w edukacji*. W: Z. Zactona (red.), *Innowacyjność we współczesnej edukacji*, s. 11.

Głogowie. Autorka i współautorka wielu publikacji o tematyce regionalnej, związanej z historią Dolnych Łużyc.

Nowy Sącz: Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu.

4. Okoń W. Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej, Warszawa 2016: Wydawnictwo Akademickie Żak.
5. <https://www.portaloswiatowy.pl/>

Barbara Hausmann - nauczyciel edukacji przedszkolnej w Miejskim Przedszkolu nr 1 w Żarach przy Zespole Szkolno-Przedszkolnym z Oddziałami Integracyjnymi w Żarach; fotografie archiwum ZSP.

„WYKŁADY MISTRZÓW” INSPIRACJA, REFLEKSJA, PRZESTRZENIĄ DO DYSKUSJI

→ Ciąg dalszy ze str. 2

W przestrzeni edukacyjnej coraz częściej mianem „mistrza” określa się mentora, który nawiązuje szczególną relację z młodą osobą, dzieląc się swoim doświadczeniem i jednocześnie stając się swoistym przewodnikiem w jego rozwoju osobowym, edukacyjnym, czy zawodowym. Można więc przyjąć, za Sebastianem Karwałą⁸, że współczesny mistrz jest mentorem, który staje się wzorem do naśladowania w obszarze rozwijania, ale także doskonalenia posiadanych umiejętności.

Idea „Wykładów Mistrzów” to niewątpliwie istotne przedsięwzięcie, które nie tylko służy prezentacji doświadczeń osób znaczących w obszarze nauk społecznych, ale przede wszystkim jako przestrzeń do dyskusji na tematy ważne dla współczesnego człowieka i współczesnej edukacji. Styczeń 2025 roku stał się okazją do spotkań i dyskusji podczas trzech spotkań z Mistrzami, w których łącznie uczestniczyło ponad czterysta pięćdziesiąt osób.

8 stycznia do rozważań nad tożsamością tułacza zaprosiła nas znakomita osoba, pedagog, psycholog, wspaniały nauczyciel akademicki, prof. dr hab. Mirosława Nowak-Dziemianowicz⁹, dla której edukacja, wychowanie, szkoła i nauczyciele, a także relacje międzyludzkie to nie tylko obszar zainteresowań i badań nauko-

⁸ S. Karwala Mentoring -strategia rozwoju organizacji uczącej się, 2007, <https://repozytorium.wsb-nlu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/f3d87d3f-069c-4512-bf6e-9d018b36900d/content>

⁹ Zob. M. Nowak-Dziemianowicz Wspólnotowość a indywidualizm w konstruowaniu własnej tożsamości, „Edukacja Międzykulturowa”, Nr 3(26)/2024, s. 29-39; M. Nowak-Dziemianowicz Narracja – Tożsamość – Wychowanie: perspektywa przejścia i zmiany, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej”, Nr 3(55)/2024, s. 37-53;

wych, ale również przestrzeń odkrywania i wyjaśniania nowych powiązań i zależności w kontekście zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Wykład Pani Profesor „Niech Inni nie będą Obcy, czyli o Tożsamości Tułacza” połączył środowisko akademickie, oświatowe i samorządowe, ale przede wszystkim stał się inspiracją do dyskusji nad zawilocią ludzkich losów, relacjami międzyludzkimi, różnicami międzykulturowymi, innością oraz odmiennością, które mogą łączyć i stać się fundamentem społeczności inkluzyjnej.

14 stycznia generał w stanie spoczynku, dr hab. Iwona Klonowska¹⁰, gromadząc społeczność akademicką i oświatową na wykładzie „Karać, czy wychowywać? Rozważania o profilaktyczno-wychowawczej roli Policji” zaprosiła uczestników do dyskusji m.in. nad rolą współczesnej Policji w kontekście budowania od najmłodszych lat odpowiedzialności społecznej i propagowania idei twórczej resocjalizacji prof. Marka Konopczyńskiego¹¹ w działaniach wspierających osoby wykluczone i wymagające resocjalizacji.

M. Nowak-Dziemianowicz Podmiot w narracjach. Narracja, autobiografia, tożsamość, „Forum Oświatowe”, Nr 20/2008, s. 181-194

¹⁰ I. Klonowska Bezpieczeństwo jako fundament budowania procesu resocjalizacji, readaptacji i reintegracji w środowisku lokalnym, „Resocjalizacja Polska”, Nr 5/2018, s. 73-91; I. Klonowska, J. Stawnicka, R. Kochańczyk Bliżej ludzi. Społeczno-edukacyjne działania Policji na rzecz bezpieczeństwa, Oficyna Wydawnicza Humanitas, Sosnowiec 2020

¹¹ M. Konopczyński Twórcza resocjalizacja: zarys koncepcji rozwijania potencjałów, „Resocjalizacja Polska”, Nr 7/2014, s. 13-28

Cykl wykładów styczniowych zakończyło 22 stycznia spotkanie z majorem Hubertem Kuśmierkiem, specjalistą w Biurze Dozoru Elektronicznego Centralnego Zarządu Służby Więziennej, podczas którego uczestnicy poznali specyfikę ochrony społeczeństwa z perspektywy służby więziennej w kontekście humanitarnego traktowania i resocjalizacji skazanych.

Należy zaznaczyć, że każdy wykład dotyczył innego spojrzenia na otaczającą rzeczywistość, a także poruszał zupełnie różne obszary wiedzy. „Wykłady Mistrzów” to niewątpliwie ważne przedsięwzięcie, które dzięki ciekawym osobom -Mistrzom w swojej dziedzinie- stało się inspiracją do refleksji i dyskusji nad kondycją współczesnego społeczeństwa oraz radzenia sobie z wyzwaniami, które pojawiają się nieustannie. Warto podkreślić, że dzięki takim spotkaniom, niezależnie od naszych własnych doświadczeń i posiadanej wiedzy, uczymy się w jaki sposób można tworzyć wspólnotę inkluzywną oraz budować przestrzeń edukacyjną otwartą na inność, odmienność i różnorodność.

*dr Regina Korzeniowska – nauczyciel konsultant
w Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze;
nauczyciel akademicki Uniwersytetu Zielonogórskiego
i Łużyckiej Szkoły Wyższej im. Jana Benedykta Solfy
z siedzibą w Żarach; fot. archiwum autorki artykułu*

DLACZEGO KRYZYS PSYCHICZNY NIE MA TWARZY?

dr Monika Kaczmarczyk

Zgodnie z definicją zdrowie psychiczne wyraża się poprzez dobrostan psychiczny, fizyczny i społeczny, a także zdolność człowieka do rozwoju i samorealizacji. Oznacza poczucie własnej wartości i umiejętność czerpa-

nia radości z życia, a nie tylko brak chorób¹². Jak zauważamy, kwestia dobrostanu to już nie tylko zdrowie fizyczne, ale również satysfakcja w poszczególnych sferach życiowych, w połączeniu z naszym zdrowiem psychicznym.

W Polsce, zgodnie ze statystykami Komendy Głównej Policji, praktycznie każdego dnia co najmniej kilkoro dzieci podejmuje próby samobójcze. Tendencja prób samobójczych oraz samobójstw jest (niestety) wzrostowa, dodatkowo zaciera się granica pomiędzy płciami, nie ma już znaczącej różnicy pomiędzy próbami i samobójstwami dokonywanymi przez dziewczęta czy chłopców¹³. Co istotniejsze, znaczący wzrost tych prób odnotowano na przełomie lat 2020/2021/2022, co może korelować z kwarantanną i izolacją, która nastąpiła przy pandemii COVID-19 oraz skutkami deprivacji potrzeb młodych ludzi w tamtym okresie. Co prawda, niebezpieczna tendencja wzrostowa w aktualnym czasie wyhamowała, nie oznacza to jednak, że nie mierzymy się z istotnym problemem zdrowia psychicznego wśród polskich nastolatków. Prawdopodobnie zatrzymania wzrostu zachowań suicydalnych możemy dopatrywać się w zakończeniu przymusowej izolacji domowej, a co za tym idzie powrotu do relacji społecznych, spotkań, spędzania wolnego czasu z przyjaciółmi, balansem pomiędzy szkołą-domem-środowiskiem rówieśniczym. Niezależnie od sytuacji, to rodzice często są pierwszymi dorosłymi, którzy mogą zauważyć niepokojące symptomy u swoich dzieci. Należy wiedzieć, że kryzys sytuacyjny, jak i rozwojowy doprowadza do wymuszonego wysiłku adaptacyjnego u młodej osoby, która odczuwa to jako konieczność dostosowania się do zmieniającej się sytuacji życiowej¹⁴. Istotne jest, by zawsze reagować na trudności przeżywane przez młodą osobę, gdyż mogą one nasilać się i zaburzać jego rozwój oraz racjonalny ogląd sytuacji.

Zdecydowanie, pandemia oraz izolacja wpłynęły bardzo negatywnie na stan zdrowia psychicznego wśród dzieci i młodzieży. Potwierdzeniem tych rozważań są wyniki badań przeprowadzone przez *Życie Ważne Jest Rozmowy* – ogólnopolski projekt, skupiający szereg specjalistów, zarówno z zakresu psychiatrii, psychoterapii, psychologii czy suicydologii. II edycja *Raportu* stworzonego na podstawie danych Komendy Głównej Policji oraz serwisu pomocowego www.zwjz.pl autorstwa dr Halszki Witkowskiej, Lucyny Kicińskiej, Jolanty Palmy, Małgorzaty Łuby obnażyła kondycję psychiczną polskiej młodzieży. Trafnie zauważono (za świetnym artykułem naukowym pt. *How many people are exposed to suicide?*) Cerel, Maple,

¹² <https://pacjent.gov.pl/aktualnosc/dziecko-w-kryzysie-psychicznym> (dostęp 15.11.2024r.).

¹³ <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zamachy-samobojcze/63803,Zamachy-samobojcze-od-2017-roku.html> (dostęp: 15.11.2024 r.).

¹⁴ S. Kluczyńska, L. Zabłocka-Żytka, *Dziecko w sytuacji kryzysowej*, s. 6

Brown¹⁵), że jedno samobójstwo dotyczy i wpływa na min. 135 osób wkoło. Jeśli pomnożymy ilość zgłoszonych prób samobójczych oraz samobójstw przez 135 osób, okaże się, że promień tego kryzysu dotyka dużego odsetka społeczeństwa. Pamiętajmy również, że dane, którymi dysponujemy pochodzą z legalnych źródeł, zostały więc zgłoszone bądź zauważone.

Pozostaje jeszcze szara strefa, w której liczba zachowań suicydalnych również rośnie. Analizując problem prób samobójczych oraz samobójstw wśród dzieci, należy zwrócić uwagę na motywację tychże czynów. Są to przede wszystkim czynniki takie jak: przemoc fizyczna, psychiczna, seksualna; bycie świadkiem takiej przemocy; przemoc rówieśnicza; sytuacje traumatyczne i kryzysowe, takie jak: rozwód rodziców, konflikty rówieśnicze; śmierć bliskiej osoby, niezaspokojone potrzeby¹⁶.

Zauważmy, jak istotne są potrzeby w życiu młodej osoby, nie zapominając o tych niższego rzędu, czyli: potrzeby fizjologiczne oraz bezpieczeństwa, ale też te wyższego rzędu, które dotyczą przynależności, uznania czy samo-realizacji. Młody człowiek widzi siebie poprzez pryzmat relacji z rówieśnikami czy członkami środowiska rodzinnego. Deprywacja potrzeb uaktywnia się u młodego człowieka (zgodnie z wynikami badań NASK „Nastolatki 3.0”¹⁷) w przekazie wirtualnym, gdzie dla ponad 42% nastolatków bardzo istotne jest postrzeganie swojego wyglądu fizycznego, atrakcyjności w odniesieniu do treści prezentowanych w mediach społecznościowych. Jest to niepokojące, że prawie połowa respondentów tego badania upatruje źródeł swojej satysfakcji w tym, co wirtualne.

W XXI wieku kryzys psychiczny oraz następstwa tego kryzysu u dzieci i młodzieży są trudne do diagnozowania, przede wszystkim przez dynamikę problemu.

dr Monika Kaczmarczyk - nauczyciel konsultant w Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze, wykładowca akademicki Uniwersytetu Zielonogórskiego

Od redakcji:

Teraz najważniejsze jest, jak możemy pomóc dzieci i młodzieży. Artykuł dr Moniki Kaczmarczyk może stać się wprowadzeniem do dyskusji nad kondycją psychiczną młodego pokolenia. Zachęcamy praktyków – nauczycieli, pedagogów i psychologów do wyrażania opinii i dzielenia się swoimi doświadczeniami.

¹⁵ J. Cerel, M. Brown, M. Maple i in., *How many people are exposed to suicide?*

Not six, „Suicide and Life-Threatening Behavior”, 2019, 49(2)

PRACOWNIA DZIENNIKARSKA – PRZESTRZEŃ DLA WYOBRAŹNI

Małgorzata Nabel-Dybaś

Kiedy zaczynałam pracę w zielonogórskim Młodzieżowym Centrum Kultury i Edukacji „Domu Harcerza” byłam już dziennikarką radiową. Moje dziennikarskie doświadczenia pomagały mi budować relacje w czasie zajęć. Zawsze wierzyłam w to, że mogę coś przekazać tylko wtedy, gdy sama to robię na co dzień. Dlatego czuję, że to czego uczę w Pracowni dziennikarskiej jest autentyczne i szczere, a szczerość jest podstawą w kontakcie z dziećmi i młodzieżą.

Postawiłam sprawę jasno – pracownia będzie przestrzenią bezpieczną dla wyrażania swoich poglądów, a ja stanę się przewodnikiem i partnerem w dyskusji z młodymi ludźmi. Nie oceniam, raczej tłumaczę i przede wszystkim słucham.

Dlatego w pracowni (sala nr 14) najważniejszym miejscem jest jasny, okrągły stół, wokół którego toczy się życie redakcyjne. Przy stole dyskutujemy o sprawach politycznych, religijnych i rzecz jasna szkolnych (szkoła dostarcza tak dużo negatywnych emocji, że czasem wyrzucenie ich z siebie zabiera nam mnóstwo cennego czasu). Przy stole także nagrywamy.

W siedzibie Radia Zachód - od lewej: Piotr Kaciunka, Bartłomiej Dygas, Maja Sikora, Klara Łuczak, Ola Radoń, Jakub Łoziński i Hanna Guty; fot. M. Nabel-Dybaś

Ważne jest dla mnie, żeby wszyscy czuli się jak w azylu, w którym nikt niczego nie narzuca, nie ocenia, patrzy pobłażliwym okiem na potknięcia. I żeby sami ze sobą czuli się dobrze. Wtedy jest mniej przeszkód w postaci wstydu, braku wiary we własne możliwości. Podcinanie skrzydeł wciąż się ma dobrze, ale do naszej sali wstępu nie ma.

¹⁶ A. Gmitrowicz, M. Makara-Studzińska, A. Młodożeniec, *Ryzyko samobójstwa u młodzieży*, Warszawa, 2015

¹⁷ <https://www.nask.pl/pl/raporty/raporty/4295,RAPORT-Z-BADAN-NASTOLATKI-30-2021.html>

Polem do rozwijania wyobraźni stały się słuchowiska radiowe – nagrywane i posprodukowane przez młodzież. Jednym z nich jest „Chłopiec z radia”, historia chłopaka uwięzionego w odbiorniku radiowym, która trochę absurda i dość żartobliwa, prezentowana była i entuzjastycznie przyjęta na antenie Radia 357 (założonego przez dawnych dziennikarzy publicznej „Trójki”, przejętej po 2016 roku przez upolityczniony zarząd). Do programu na antenie 357 zaprosiła nas Katarzyna Pruchnicka a zapowiedź brzmiała tak: *Marek Niedźwiecki lubi nazywać radio „teatrem wyobraźni”. Jak wciągnąć w ten świat grupę nastolatków? Jak zarazić pasją do tworzenia słuchowisk? O tym dzisiaj Katarzyna Pruchnicka rozmawiała z młodzieżą z Pracowni wyobraźni, działającej w MCKIE „Dom Harcerza” w Zielonej Górze. Gośćmi audycji #Dobre-Wychowanie byli: Lidka Kosidło, Amelka Kostrzyńska, Hania Guty, Kacper Maciejewski, Bartłomiej Dygas, Lena Sozańska, Gabrysia Urbonas, Patryk Krzesiński i Eliza Wdowiak. Pod opieką Małgorzaty Nabel-Dybaś, dziennikarki i reportażystki, nagrali i wyprodukowali słuchowisko „Chłopiec z radia”.*

Kolejne słuchowisko pt. „Urszulka”, które pierwotnie było pracą napisaną przez Hanię Guty na lekcję języka polskiego, opublikowaliśmy na antenie Radia Zachód. W ubiegłym roku Hania otrzymała nagrodę w pierwszej edycji Konkursu na Młodego Dziennikarza Roku organizowanego przez oddział lubuski Stowarzyszenia Dziennikarzy RP właśnie za ten głęboko wrażliwy tekst o zmarłej córeczce Jana Kochanowskiego.

Dzień Godności - od lewej u góry: Karolina Maj, Eliza Wdowiak, Ola Radoń i Hanna Szelest; niżej: Piotr Kaciunka i Bartłomiej Dygas; fot. M. Nabel-Dybaś

Czasami przez długie tygodnie pozornie nic się spektakularnego nie dzieje. Na przykład ktoś uczestniczy w zajęciach jakby mimochodem. Aż pewnego dnia przynosi teksty, które są gotowym materiałem na słuchowisko. Pamiętam, że gdy Hania czytała swoje teksty,

¹⁸ Postprodukcja – końcowy etap prac nad realizacją utworu audiowizualnego (np. filmu, programu telewizyjnego), następujący po etapie produkcji, a po-

w pracowni była absolutna cisza. Tak właśnie powstawała „Urszulka”, czytana szeptem w ciemności, potem przez narratorkę w naszej pracownianej szafie, by w końcu, po kilku miesiącach postprodukcji¹⁸, wyjść w świat wirtualny jako plik mp3 i mp4.

Czasami nagrywamy w szafie, jak wielu reporterów. W szafie jest dużo kostiumów i głos tam lepiej brzmi, wiedzą to doświadczeni dziennikarze.

Tematy? Nie ma tabu. Rozmawiamy prawie o wszystkim, choć bardzo ostrożnie. Nastolatki są kruche i wrażliwe, choć na zewnątrz wydają się zupełnie inne. Nigdy nie zapomnę rozmowy o emocjach po czasie długiego lockdownu. Usłyszałam wtedy coś, co mnie przeraziło. Przepętny smutkiem głos, mówiący o pokojach – „więzieniach”, w których zamknięto ich na długie miesiące. I ten lęk, że to się nigdy nie skończy. Czas nauki zdalnej bezpowrotnie naruszył kruchą wrażliwość nastolatków. I ten cały smutek, poczucie zamknięcia, sytuacji bez wyjścia, przełożyliśmy na język filmu. Wszyscy staliśmy się bohaterami „Udowodnij”, etudy o ludziach, którzy muszą za każdym razem udowodniać, że już nie mogą, że są na skraju, że jeszcze tylko chwila i rozpadną się na kawałki.

Zajmujemy się również wywiadami, które są dobrym sposobem nie tylko na zgłębianie sztuki dziennikarskiej, ale także przydają się w zwyczajnym życiu. Sztuka argumentacji, krytyczne myślenie i unikanie sztam, tak rzadkie i bardzo potrzebne. Biorą mikrofony i ruszają zadawać ważne pytania. Nasz najnowszy wywiad przeprowadziła Julia Kaszuba z psychiatrą Przemysławem Zakowiczem. Dzisiaj czytaliśmy tekst Justyny Kopińskiej „Czy Bóg wybaczy siostrze Bernadecie?”. Wstrząsający reportaż o przemocy wobec dzieci w zgromadzeniu sióstr. Zwracaliśmy uwagę na język tego reportażu, bo wystarczyło autorce minimum słów, by sugestywnie i mocno opisać dramat. Dlatego uczymy się z ważnych dzieł, reportaży i filmów. Gasimy wtedy światła, rolety całkowicie zasłaniają okna i robi się ciemno jak w sali kinowej. Oglądamy i słuchamy.

Młodzież z pracowni dziennikarskiej bywa też w zielonogórskim Radiu Zachód. Wcześniej, przed 2016 rokiem tworzyli samodzielną audycję „Radioaktywni”, która po zniknięciu z anteny została reaktywowana od stycznia 2024r. Młodzież nagrywała sondy uliczne, materiały tematyczne i współprowadziła program. Tematy, które poruszali na antenie dotyczyły między innymi dyskryminacji, cyberprzestępstw, arteterapii.

przedzający etap dystrybucji. Źródło: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Postprodukcja>

Pracownia dziennikarska ma swoje niepisane zasady. Jedną z nich jest „nic na siłę”. To pozwala nam na bycie, po prostu. Czasem do sali wejdzie dyrektorka i widzi, że nie ma „normalnych” zajęć. Pozornie. Bo to, że część leży na podłodze, ktoś komuś coś pokazuje, fruwają poduszki a w kubkach kisiel lub zupka, to tylko cisza przed burzą twórczą, która czasem zagrzmie w nieoczekiwanej chwili. Istniejemy w sieci. Mamy fanpage *Pracownia dziennikarska MCKiE „Dom Harcerza”* na facebook’u i swój kanał na YT – *Pracownia dziennikarska* - a jednak ta przestrzeń i jej niebezpieczne rejony rodzą pytanie - jak sprawić, żeby widzieli granicę między rozrywką a czymś cierpieniem? Prymitywnym prankiem a wysublimowanym żartem? Bełkoczącym monologiem a ciekawym podcastem? No jak ich przekonać, skoro oglądają wszyscy i nikt nie chce narazić się na wykluczenie?

Kiedy zapalamy światła na białym suficie w sali nr 14 i patrzę, jak zbierają się do wyjścia, czuję, że pójdą w dobrą stronę. Będą wspominać nagrania w szafie, leżenie na poduszkach, kisiel truskawkowy i wiele godzin rozmów o filmach, reportażach, dokumentach, w których to co ważne, nigdy nie jest podane wprost.

Małgorzata Nabel-Dybaś, dziennikarka Radia Zachód oraz nauczycielka pracowni dziennikarskiej w Młodzieżowym Centrum Kultury i Edukacji „Dom Harcerza”

Salon Słowa w Regionalnym Centrum Animacji Kultury w Zielonej Górze (ul. Sienkiewicza 11) - uroczysta Gala wręczenia nagród w konkursie na Młodzieżowego Dziennikarza Roku województwa lubuskiego 2024 - edycja II.

Od lewej, u góry Piotr Kaciunka, Julia Kaszuba, Hanna Guty, Borys Hucal i Aleksandra Radoń; niżej: Kacper Maciejewski, Małgorzata Nabel-Dybaś i Eliza Widowisk; na pierwszym planie Bartłomiej Dygas; fot. E. Duma

GRA W TEATRZE PRZYPINA SKRZYDŁA

Dominika Topolska

Zofia Zawiślak jest bez wątpienia wielkim autorytetem wśród uczniów naszej szkoły, Zespołu Szkół Ogólnokształcących i Ekonomicznych w Lubsku, w której pracuje jako nauczyciel bibliotekarz, dbając, aby do młodych ludzi docierały piękne i uniwersalne wartości płynące z książek. Jej barwna i nietuzinkowa postać zainspirowała mnie do sprawdzenia, co tak naprawdę kryje się za jej sukcesem oraz jak wspomina te wszystkie lata.

Rozmowa z Panią Zofią Zawiślak, opiekunką i założycielką szkolnego kółka teatralnego „Bez Nazwy” pozwoliła mi zrozumieć, czemu zawdzięcza sobie dzisiejsze niepowtarzalne i jedyne w swoim rodzaju spojrzenie na świat.

D.T. (Dominika Topolska): - *Serdecznie gratuluję Pani 30. premiery spektaklu teatru „Bez Nazwy” pod tytułem „Quis fallere possit amantem – Któż zdoła oszukać tego, kto kocha?”, wystawionego 16 maja 2024 r. w sali widowiskowej w Centrum Kultury im. Jana Raka w Lubsku. Jakie są Pani odczucia oraz wrażenia po występie?*

Z.Z. (Zofia Zawiślak): - *Jestem bardzo szczęśliwa i czuję się spełniona. Zespół po raz kolejny odniósł wielki sukces. Moi niezwykle utalentowani podopieczni znowu pokazali na scenie swój wielki zapał do pracy w teatrze. Przed nami ogromne wyzwanie, by przygotować spektakl, który przynajmniej dorówna poziomem do tego aktualnie wystawianego. Czy sprostą oczekiwaniom widowni?*

D.T.: - *Co było tematem przewodnim sztuki „Quis fallere possit amantem – Któż zdoła oszukać tego, kto kocha?”*

Z.Z.: - *Tematem nadrzędnym była miłość. Uczucie, które tak odmiennie interpretowane jest we współczesnym świecie. Przedstawiliśmy różne spojrzenia na nie. Próbowaliśmy gloryfikować miłość czystą, nieskalaną, piękną, ukazując pełną wzruszeń historię. Podczas przedstawienia prezentujemy widzom wiele wątków: bezgranicznego uczucia głównej pary bohaterów – Heloizy i Abelarda, zazdrość siostry o Oblubieńca oraz popełniona przez nią zbrodnia tudzież zatracenie moralne Kupidyna. Całość otoczona wojną i rozłąką.*

D.T.: - *Jak wyglądał proces tworzenia spektaklu?*

Z.Z.: - *Jest to trudny czas, a jakże inspirujący i kreatywny. Praca nad scenariuszem zajęła nam mnóstwo czasu. Nad samą sztuką pracowaliśmy przez parę miesięcy, dając*

z siebie wszystko. Kierowaliśmy się mottem: „Sztuka rodzi się w cierpieniu”. Każdy członek teatru miał okazję do współtworzenia przedstawienia, co chwilę wymyślając nowe pomysły i aspekty warte uwzględnienia. Ten scenariusz jest dziełem całego zespołu.

D.T.: - Jak ocenia Pani grę aktorską młodzieży?

Z.Z.: - Obecny zespół jest wyjątkowo twórczy i ambitny, a ich gra aktorska jest na wysokim poziomie. Wszystkim zależy na wypracowaniu jak najlepszego scenariusza, aby jak najdokładniej przekazać emocje bohaterów, w których role się wcielili. Cały czas pragnęli, by spełnić oczekiwania widzów, a przede wszystkim mieć poczucie dobrze wykonanej pracy (gry aktorskiej).

D.T.: - Szkolny teatr „Bez Nazwy” został założony przez Panią w 1994 r. Od czego się zaczęło?

Z.Z.: - W 1994 roku, na prośbę mojego serdecznego kolegi, nauczyciela Stefana Ciężkowskiego przygotowałam etiudę pt. „Dzieje Tristana i Izoldy”, który miał być elementem uroczystości z udziałem ówczesnej Kurator Lubuskiej Oświaty. To był występ okazjonalny, jednorazowy. A jednak – stał się on początkiem działalności naszego koła teatralnego.

D.T.: - Jak wyglądały jego początki? Jak je Pani wspomina?

Z.Z.: - Nigdy nie wiązałam swojej pracy z teatrem, mimo to po wystawieniu pierwszej sztuki, zrozumiałam, że ta dziedzina jest popularna wśród uczniów. Oni chcieli grać, pragnęli na scenie wyrażać swoje emocje. Zauważyłam, że to właśnie teatr ich inspirował, rozwijał oraz sprawia, że są lepszymi ludźmi. Jestem z wykształcenia bibliotekoznawcą, dlatego tematy dotyczące aktorstwa przyswajałam sobie w tak zwanym międzyczasie. Okazało się, że bardzo tę działalność polubiłam. Do tego stopnia, że będąc na emeryturze nadal pracuję z młodymi, utalentowanymi ludźmi. A początki wspominam bardzo miło, patrzę na nie dzisiaj z nostalgią...

D.T.: - Które przedstawienie szczególnie zapadło Pani w pamięci?

Z.Z.: - Może nie przedstawienie, ale zespół. Bardzo bliska mojemu sercu jest grupa teatralna: Rodziny, Jokera, Ferdynand, a przede wszystkim spektakl z tego roku. Bardzo lubię oraz szanuję moich uczniów, z wieloma z nich się zaprzyjaźniłam.

D.T.: - Czym dla Pani jest teatr i czego Panią nauczył?

Z.Z.: - Teatr to moja miłość, to młodość. Miejsce, w którym od lat spotykam fantastyczne osoby – szczególnie młodych ludzi. To oni mnie uskrzydłają, przy nich czuję się kreatywna, aktywna.... Poza tym teatr to przepiękna przygoda, bogata w wiele drogocennych chwil

i unikalnych doświadczeń. Wiele z tej pracy wyniosłam. Możliwość współpracy z młodym pokoleniem, wspólne tworzenie, pracę na rzecz naszej społeczności szkolnej – to bezcenny dar. Jestem za to niezmiernie wdzięczna.

D.T.: - Jakie słowa Pani kieruje do młodych artystów?

Z.Z.: - Podczas pracy nad spektaklem moim uczniom próbuję zaszczyścić wiele pięknych i szlachetnych wartości, rozwijając przy tym ich umiejętności. Przede wszystkim mówię im, że są wspaniałymi ludźmi i mają wpływ na sytuację, życie tu i teraz. Zawsze powtarzam, że miłość jest najważniejsza, a odwaga jest cnotą. Powinni żyć w zgodzie ze sobą oraz z własnym sumieniem.

D.T.: - Jest Pani również nauczycielem bibliotekarzem w naszej szkole. Dlaczego wybrała Pani ten zawód?

Z.Z.: - Moim marzeniem było zostanie archeologiem. W szkole średniej bardzo polubiłam historię, zwłaszcza okres starożytności. W liceum nawet pracowałam w czasie wakacji, m.in. przy wykopaliskach archeologicznych w Świbnej. To był piękny czas. Niestety, Bóg miał wobec mnie inne plany – skierował mnie do pracy z młodymi ludźmi. W ten sposób trafiłam do biblioteki i... nie żałuję.

D.T.: - Za co ceni Pani swoją pracę?

Z.Z.: - Okazało się, że swoje miejsce, swoją przyszłość odkryłam właśnie w bibliotece. Jest ona moim azylem, przestrzenią, w której czuję się najlepiej. To moje miejsce, mój czas, moje spełnienie.

D.T.: - Którą epokę literacką lubi Pani najbardziej? Po jakiego autora sięga Pani najczęściej?

Z.Z.: - Moją ulubioną epoką literacką jest pozytywizm i literatura współczesna. Bardzo często sięgam po Fiodora Dostojewskiego i George’a Orwella. Szczególnie godne polecenia są książki „Bracia Karamazow” oraz „Folwark zwierzęcy”.

DT: - Jaka jest Pani ulubiona lektura z czasów szkolnych?

Z.Z.: - Z pozytywizmu bardzo dobrze wspominam kultową „Lalkę” Bolesława Prusa. Posiada fantastyczną

fabułę, pełno rozwiniętych i dopracowanych wątków wiele charakterystycznych i nietuzinkowych postaci. To dzieło zdecydowanie jest uniwersalną książką, której wartości nie zestarzały się, a wręcz można przełożyć je na dzisiejszy świat.

D.T.: - Co poleciliby Pani uczniom do przeczytania w czasie wolnym?

Z.Z.: - Czas wolny powinien być dla wszystkich okazją do czytania swoich ulubionych książek. Młodym czytelnikom szczególnie polecam twórczość Hanny Kowalewskiej oraz wspomnianego wcześniej Fiodora Dostojewskiego. Pamiętajmy, że czytanie kształtuje nas i wzbogaca naszą osobowość. Książki są bardzo cennym nośnikiem wiedzy, dlatego czytamy jak najwięcej!

D.T.: - Jak przebiegają prace nad tworzeniem kolejnego scenariusza?

Z.Z.: - W tym roku pracujemy nad spektaklem „Carpe diem!”. Zależało nam na włączeniu jak największej ilości aktorów w ten projekt, aby móc bardziej utożsamiać się z tą sztuką. Każda próba przynosi nowe pomysły na rozwinięcie danych wątków; jest to wielki proces twórczy, tzw. „burza mózgów”, która sprawia, że praca nad scenariuszem nie jest statyczna, a dynamiczna. Premiera jest zaplanowana na kwiecień bieżącego roku.

D.T.: - Czego możemy się spodziewać w nadchodzącej sztuce?

Z.Z.: - Sceną kulminacyjną – „Teatr w teatrze”, a zarazem jej motywem będzie adaptacja słynnego utworu Williama Szekspira pt. „Sen nocy letniej”. Jest on spoiwem całej fabuły, gdzie główna bohaterka, pomimo wielu przeszkód i niezrozumienia ze strony bliskich, pragnie spełnić swoje marzenie o zostaniu aktorką. Zaś Poeta, dzięki sztuce, znajduje odpowiedź na wewnętrzne rozterki miłosne – czym tak naprawdę jest miłość? Bazując na tym dziele, staraliśmy się nie zatracić jego głównego sensu i myśli przewodniej.

*Dominika Topolska –
uczennica Technikum
nr 1 w Zespole Szkół
Ogólnokształcących
i Ekonomicznych
w Lubsku;
laureatka II miejsca
w konkursie „Młody
Dziennikarz Roku
Województwa
Lubuskiego’2024”;
Fot. archiwum szkoły*

WYSMAROWALI... OD STÓP DO GŁÓW

Ewa Duma

Krystyna Betiuk - artystka, edukatorka, społecznik, osoba niezwykle kreatywna, m.in. w latach dziewięćdziesiątych doradca metodyczny plastyki w Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze, od 33 lat organizatorka Ogólnopolskich Plenerów Malarskich w Przytoku. Od lat zajmuje się szeroko rozumianą edukacją artystyczną dzieci i młodzieży; prowadzi działania na rzecz rozwoju kultury, zaczynając od środowiska lokalnego, poprzez ogólnopolskie, na międzynarodowym kończąc.

W 2024 roku, w upalny dzień odwiedziłam ją w miejscu zamieszkania i jej bogatej twórczej działalności. Mieszka w Bukowicy, małej wsi na Wzgórzach Dalkowskich (niedaleko Nowego Miasteczka) w starych, poniemieckich budynkach, przebudowanych według jej autorskiego pomysłu na gospodarstwo artystyczne. Na jego terenie jest jej prywatny dom połączony z galerią sztuki, liczne pracownie plastyczne (w tym ceramiczna), mini muzeum z ekspozycją przedmiotów zabytkowych, pokoje przeznaczone na warsztaty artystyczne oraz różnego rodzaju spotkania towarzyskie. Zabudowania otacza duży obszar terenów zielonych z zadbanymi grządkami, na których rosną ekologiczne warzywa oraz krajobrazem z naturalnymi pagórkami, wszak to Wzgórze Dalkowskie – a one są po prostu boskie!¹⁹

Na powitanie Krystyna czaruje radosnym uśmiechem i wręcza swoim gościom rodzaj talizmanu np. kasztany. Tym samym od wejścia dzieje się magia. W całym gospodarstwie czuć dobrą energię gospodyni, którą obdusza odwiedzających.

Krystyna nie lubi pisać o swoich działaniach, woli je fotografować w trakcie i po zakończeniu. O młodzieży z Zespołu Szkół nr 1 w Nowym Miasteczku i o sobie mówi MY ARTYŚCI. Faktycznie, patrząc na nadesłane do redakcji zdjęcia z różnych działań, potwierdzam...

Oto kilka newsów z ostatnich działań w pracowni plastycznej, których hasło brzmi: „Zaszaleliśmy razem z panią Krystyną Betiuk”:

- Dyrektor Domu Kultury w Gościeszowicach Michał Kiszowara zaprosił Krystynę Betiuk do działań w ramach ministerialnego projektu edukacyjnego

¹⁹ Krystyna Betiuk

„Mała Wielka Kultura”, o mniejszościach etnicznych; dzieci tworzyły ilustracje do książeczek na ten temat i do teatryku Kamischibai; podsumowaniem była wystawa w Zespole Szkół nr 1 w Nowym Miasteczku i w Domu Kultury w Gościeszowicach . Na zdjęciu poniżej Krystyna i Michał Kiszowara.

- Cykl „Gramy z Jurkiem Owsakiem!!! Około 200 dzieciaków malowało dziewięć wielkich plansz do Owsiakowej scenografii; na zakończenie Krystyna powiedziała: - Wysmarowali siebie i mnie, od stóp do głów. Nie miał kto sfotografować tego szaleństwa, żadnej czystej ręki! Tylko radość, zabawa i... do domów na skrzydłach. Robię z nimi to co roku i wiem, że mi nie odpuszczą.

- Podczas ferii zimowych 2025 r. Krystyna robiła z uczniami z Zespołu Szkół nr 1 w Nowym Miasteczku ceramikę zwaną przez nią glinowaniem. W jego trakcie uczestnicy zajęć wydobywali z tego materiału (gliny) przedziwne stwory, które do tej pory „mieszkały” tylko w ich wyobraźni. Było to ciekawe doświadczenie powiązane z pokonywaniem trudności, budzące zaciekawienie i radość z tworzenia i jego efektów.

Fot. zamieszczone w artykule pochodzą z archiwum K. Betiuk

Polska prezydencja w Radzie UE

1 stycznia 2025 r. Polska objęła przewodnictwo w Radzie Unii Europejskiej na najbliższe 6 miesięcy. To wyjątkowa okazja do promowania wartości i interesów naszego kraju na arenie międzynarodowej oraz do budowania europejskiej tożsamości młodych ludzi.

Zachęcamy szkoły i placówki oświatowe województwa lubuskiego do organizacji inicjatyw edukacyjnych i wychowawczych związanych z tym wydarzeniem, takich jak:

- uroczystości szkolne, projekty edukacyjne i wychowawcze,
- konkursy wiedzy o Unii Europejskiej,
- warsztaty i lekcje tematyczne,
- wystawy, projekcje filmowe i inne wydarzenia kulturalne i dokumentowania podejmowanych działań oraz dzielenia się z nami pomysłami, planami a także wynikami zrealizowanych inicjatyw.

W sprawie konkursu należy kontaktować się z Grzegorzem Tomczakiem (g.tomczak@ko-gorzow.edu.pl).

Dziękujemy za zaangażowanie w promowanie wiedzy o Unii Europejskiej i wspieranie młodzieży w budowaniu wspólnej przyszłości Europy.

CYKL SPOTKAŃ KONSULTACYJNYCH DOTYCZĄCYCH WDRAŻANIA REFORMY PROGRAMOWEJ 2026

Spotkania stanowią niepowtarzalną okazję do wyrażenia swojej opinii oraz podzielenia się cennymi spostrzeżeniami na temat oczekiwanych przez Państwa zmian w podstawach programowych.

Państwa zdanie, jako praktyków, na co dzień realizujących cele podstaw programowych poszczególnych przedmiotów, jest nieocenione w procesie prac nad konstrukcją nowych podstaw programowych.

Spotkania mają na celu zebranie szerokiego wachlarza opinii, które pozwolą na wypracowanie najefektywniejszych rozwiązań dostosowanych do potrzeb uczniów i nauczycieli. Państwa udział i zaangażowanie jest dla nas niezwykle istotne.

Spotkania odbędą się w następujących lokalizacjach: w Wojewódzkim Ośrodku Metodycznym w Gorzowie Wielkopolskim przy ul. Łokietka 23 i w Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze, ul. Chopina 15a,

Prosimy o wcześniejszą rejestrację na spotkania, korzystając ze strony internetowej:

<https://ko-gorzow.edu.pl/cykl-spotkan-konsultacyjnych-dotyczacych-wdrazania-reformy-programowej-2026-r/>

PROGRAM PROMOCJI TWÓRCZOŚCI DZIECI I MŁODZIEŻY „PRO ARTE”

Program jest realizowany w województwie lubuskim przez Regionalne Centrum Animacji Kultury w Zielonej Górze oraz samorządy lokalne, domy, ośrodki i centra kultury. Wspiera on edukację kulturalną dzieci i młodzieży. Jego celem jest edukacja, integracja i promocja najciekawszych zjawisk kulturowych amatorskiego ruchu artystycznego oraz integracja osób i instytucji współrealizujących program.

Program PRO ARTE składa się z siedmiu części: *Lubuskie Spotkania Jasełkowe – jednoetapowe wydarzenie konkursowe, Lubuski Konkurs Recytatorski – przeglądy powiatowe i finał wojewódzki, Lubuski Festiwal Piosenki – przeglądy powiatowe i finał wojewódzki, Lubuski Konkurs Plastyczny – przeglądy powiatowe i finał wojewódzki, Lubuska Gala Teatralna – jednoetapowe wydarzenia konkursowe, Lubuska Gala Taneczna – przeglądy powiatowe i finał wojewódzki, Lubuski Konkurs Fotograficzny – przeglądy powiatowe i finał wojewódzki*

W programie może wziąć udział każdy, kto działa w placówce oświatowej lub kulturalnej, a chciałby zaprezentować się szerszej publiczności.

Program ma strukturę wieloetapową, a jego zasady określają regulaminy poszczególnych części: Lubuskie Spotkania Jasełkowe, Lubuski Konkurs Recytatorski, Lubuski Konkurs Fotograficzny, Lubuska Gala Teatralna, Lubuski Festiwal Piosenki, Lubuski Konkurs Plastyczny, Lubuska Gala Taneczna.²⁰

PROGRAM PROMOCJI TWÓRCZOŚCI DZIECI I MŁODZIEŻY
pro arte 2025
LUBUSKIE SPOTKANIA JASEŁKOWE LUBUSKI FESTIWAL PIOSENKI LUBUSKA GALA TEATRALNA LUBUSKA GALA TANECZNA
 LUBUSKI KONKURS RECYTATORSKI LUBUSKI KONKURS PLASTYCZNY LUBUSKI KONKURS FOTOGRAFICZNY

Harmonogram terminów PRO ARTE 2025
Telefon kontaktowy 502 111 358

NAZWA WYDARZENIA	TERMINY (wyznaczone ramy czasowe organizacji) Przeglądów Powiatowych	TERMINY Finałów Wojewódzkich*	MIEJSCE Finałów Wojewódzkich
LUBUSKI KONKURS PLASTYCZNY	24 lutego – 21 marca 2025	wysyłka prac finałowych do RCAK do 25 kwietnia 2025 9 maja 2025 – Finał w formie wernisażu	Centrum Kreatywnej Kultury (RCAK) Zielona Góra
LUBUSKI KONKURS RECYTATORSKI	26 lutego – 5 kwietnia 2025	10 – 11 kwietnia 2025	Żagański Pałac Kultury
LUBUSKI FESTIWAL PIOSENKI	4 marca – 13 kwietnia 2025	23 – 25 kwietnia 2025	Centrum Kreatywnej Kultury (RCAK) Zielona Góra oraz Gminny Ośrodek Kultury w Przytocznej
LUBUSKI KONKURS FOTOGRAFICZNY	7 kwietnia – 11 maja 2025	wysyłka prac finałowych do 26 maja 2025 3 czerwca 2025 Finał w formie wernisażu	Centrum Kreatywnej Kultury (RCAK) Zielona Góra
LUBUSKA GALA TEATRALNA	jednoetapowe wydarzenie konkursowe – 22 maja 2025		Centrum Kreatywnej Kultury (RCAK) Zielona Góra
LUBUSKA GALA TANECZNA	22 kwietnia – 30 maja 2025	12 – 13 czerwca 2025	Żarski Dom Kultury
LUBUSKIE SPOTKANIA JASEŁKOWE	jednoetapowe wydarzenie konkursowe – 10 grudnia 2025		Centrum Kreatywnej Kultury (RCAK) Zielona Góra

* Terminy Finałów Wojewódzkich realizowanych w późniejszym czasie mogą ulec zmianie.

ZELONOGÓRSKI OŚRODEK KULTURY

- ZOK zaprasza do udziału w Dziecięcym i Młodzieżowym Festiwalu Piosenki. Zgłoszenia uczniów zielonogórskich szkół przyjmowane będą do 31 marca 2025 r. Przeglądy finału miejskiego odbędą się w kwietniu w Hydro(zajgadce). Laureaci awansują do półfinału Lubuskich Konfrontacji Artystycznych. Szczegóły na zok.com.pl

- ZOK zaprasza do udziału w Dziecięcym i Młodzieżowym Konkursie Fotograficznym. Temat konkursu to „Drugie życie architektury – najstarsze elementy w nowym świetle”. Prace młodych zielonogórskich fotografów należy nadsyłać do 7 marca 2025r. Ogłoszenie wyników i wernisaż nagrodzonych prac 19 marca br. w Galerii Duży Pokój w ZOKu. Szczegóły na zok.com.pl

ABSOLWENCI, STUDENCI: ANIMACJI KULTURY, PEDAGOGIKI KULTURALNO-OŚWIATOWEJ, PEDAGOGIKI ZE SPECJALNOŚCIĄ ANIMACJA KULTURY, ANIMACJA KULTURY I SPORTU, ANIMACJA SPOŁECZNO-KULTURALNA

W 2024 r. minęło 50 lat od pierwszego naboru studentów na kierunek pedagogika kulturalno-oświatowa w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Zielonej Górze, przekształcony później w animację kultury na Uniwersytecie Zielonogórskim. W związku z tym powstała idea zorganizowania Zjazdu Absolwentów 21 marca 2025 r. Wtedy odbędą się uroczyste obchody 50-lecia. W ramach Jubileuszowego Zjazdu zaplanowano wydarzenia o charakterze popularnonaukowym, kulturalnym i towarzyskim.

²⁰ <https://rcak.pl/pro-arte/>

Najważniejsze informacje:

- Zjazd odbędzie się 21 marca 2025 r.;
- Część popularnonaukowa w Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze (godz. 11.00-14.00) to wykłady, wystawa fotograficzna, spotkania z mistrzami. Wstęp wolny;
- Część towarzyska (do godz. 17.00) w piwnicy restauracji Srebrna Góra, Zielona Góra, pl. Słowiański 10. Swoją udział należy opłacić do 28 lutego br. w kwocie 230 zł na nr konta: 14 1020 5402 0000 0702 0567 2607. Konto założone zostało na Ewę Narkiewicz-Niedbałec i Marię Idzikowską;
- Szczegółowe informacje na stronie wydarzenia: <https://wns.uz.zgora.pl/50-lecie-ksztalcenia-animatorow-kultury> i wydarzeniu na FB;
- Kontakt Ewa Narkiewicz-Niedbałec tel. 601 279 338; Maria Idzikowska tel. 507 759 773

Chcemy, by informacja ta dotarła do jak największej rzeszy absolwentów animacji kultury. Dlatego prosimy o rozpropagowanie jej.

SZTUCZNA INTELIGENCJA

*Zestawienie bibliograficzne w wyborze ze zbiorów
Pedagogicznej Biblioteki Wojewódzkiej
im. Marii Grzegorzewskiej w Zielonej Górze
Wybór i opracowanie: Anna Ziegenhagen*

Wydawnictwa zwarte:

1. Crawford, Kate. Atlas sztucznej inteligencji: władza, pieniądze i środowisko naturalne/ tłum. Tadeusz Chawziuk Wydanie I. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2024. 335 s.;
2. red. Ferris, Timothy. Skarby matematyki: Turing, Hardy, Mandelbrot, von Neuman i in. o najważniejszych zagadnieniach współczesnej matematyki/ przekł. Janusz Skolimowski. Warszawa: „Am-ber”, 2000. 143 s.;
3. Fortuna, Paweł. Optimum: idea cyberpsychologii pozytywnej. Wydanie I. Warszawa: PWN, 2021. - XVI, 240 s., fotografia, ilustracje;
4. Gawkowski, Krzysztof. Cyberkolonializm/ tłum. Tadeusz Chawziuk.. Gliwice: Helion, copyright 2018. 337 s., ilustracje kolorowe;
5. Gigerenzer, Gerd. Zdrowy umysł w sieci algorytmów; Wydanie I. Kraków: Copernicus Center Press, 2023. 398 s., fotografie, ilustracje, wykresy;
6. Harari, Yuval Noah. Nexus : krótka historia informacji: od epoki kamienia do sztucznej inteligencji/

przekł. Justyn Hunia. Wydanie I. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2024. 613 s.;

7. Michalska, Jowita. Szkoła w czasach AI: jak przygotować dzieci na wyzwania jutra. Wydanie I. Warszawa: MT Biznes, 2024. 263 s.;
8. Przegalińska-Skierowska, Aleksandra. Sztuczna inteligencja: nieludzka, arcyłudzka/ Aleksandra Przegalińska, Paweł Oksanowicz. Wydanie II. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2023. 365 s., ilustracje, tablice;
9. Radośniński, Edward. Systemy informatyczne w dynamicznej analizie decyzyjnej : systemy wspomaganie decyzji, modelowanie symulacyjne, techniki inteligentne. Wydanie 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013. 301 s., ilustracje;

Artykuły w wydawnictwach ciągłych:

1. Berreby, David. Rozmowne roboty, w: Świat Nauki. 2024, nr 6, s. 52-59;
2. Bolechowska, Anna. AI w znanych i lubianych aplikacjach, w: Szkoła. 2024, nr 7, s. 54-57;
3. Bolechowska, Ann. Generatory grafiki AI: jak w twórczy sposób wykorzystać je na zajęciach z różnych przedmiotów? W: Szkoła. 2024, nr 3, s. 51-54;
4. Bolechowska, Anna. MagicSchool: rewolucja w nauczaniu? W: Szkoła. 2024, nr 6, s. 48-51;
5. Bubula, Magdalena; Nalepka, Arkadiusz. Podróż ku nowoczesnej edukacji: AI i transformacja cyfrowa w szkołach. W: Hejnał Oświatowy. 2024, nr 10, s. 31-33;
6. Chabik, Jakub. Pytanie o zapominanie. W: Wiedza i Życie. 2024, nr 2, s. 38-41;
7. Chabik, Jakub. Sztuczna inteligencja dla każdego. W: Wiedza i Życie. 2024, nr 12, s. 18-21;
8. Cichocka-Volkov. Klaudyna Sztuczna inteligencja w pracy dyrektora i nauczyciela. W: Przedszkole. 2024, nr 1, s. 28-31;
9. Czub-Kiełczewska, Sylwia. Czy biblioteka może korzystać ze sztucznej inteligencji? W: Bibliotekarz. 2024, nr 4, s. 38-39;
10. Dyjakon, Arkadiusz. Czy sztuczna inteligencja jest etyczna?/rozmawiała Alina Gierak. W: Europa dla Aktywnych. 2024, nr 1, s. 34-35;
10. Elsner, Danuta. AI w literaturze. W: Dyrektor Szkoły. 2024, nr 7/8, s. 88-90;
11. Fazlagić, Amir Jan. Lekcja z ChatGPT. W: Dyrektor Szkoły. 2024, nr 4, s. 39-41.
12. Gołuńska, Dominika. Sztuczna inteligencja – bezemocjonalny pożeracz danych. W: Biblioteka w Szkole. 2024, nr 1, s. 6-8;
13. Halicka, Agnieszka. ChatGPT jako nowoczesny asystent nauczyciela bibliotekarza. W: Biblioteka w Szkole. 2024, nr 1, s. 22-29;

14. Halicka, Agnieszka. Pytania, szanse i zagrożenia związane z wykorzystaniem sztucznej inteligencji w edukacji. W: Biblioteka w Szkole. 2024, nr 1, s. 10-13;
15. Jaworski, Krzysztof. Synergia ludzi i maszyn: dlaczego musimy się nauczyć współpracować z nowoczesnymi technologiami? W: Refleksje. 2024, nr 2, s. 37-39;
16. Kantor-Malik, Joanna. Edukacja polonistyczna ze sztuczną inteligencją za pan brat. W: Hejnał Oświatowy. 2024, nr 10, s. 25-28;
17. Kozak, Mariola. Szkoła i edukacja w dobie wszechobecnej sztucznej inteligencji. W: Hejnał Oświatowy. 2024, nr 10, s. 19-22;
18. Marszałek, Anna. Nowe technologie w obliczu wyzwań sztucznej inteligencji (AI). Bibliografia na str. 29-30. W: E-Mentor. 2024, nr 3, s. 22-30;
19. Musser, George. Naprawdę inteligentna maszyna. W: Świat Nauki. 2024, nr 5, s. 45-50;
20. Patyk-Rybka, Aleksandra; Kazimierska-Zajac, Magdalena. Czy AI może być użyteczna w szeroko rozumianej pomocy psychologicznej? W: Charaktery. 2024, nr 7/8, s. 78-79;
21. Polak, Katarzyna. Modele sztucznej inteligencji, W: Dyrektor Szkoły. 2024, nr 6, s. 39-43;
22. Polak, Katarzyna. Tworzenie i trenowanie czat-bota. W: Dyrektor Szkoły. 2024, nr 5, s. 37-41;
23. Polak, Katarzyna. Wytyczne AI Act dla edukacji. W: Dyrektor Szkoły. 2024, nr 10, s. 35-38;
24. Polak, Katarzyna. Zasady stosowania sztucznej inteligencji w edukacji zgodnie z AI Act : scenariusz lekcji dla klas IV-VIII szkół podstawowych oraz szkół ponad-podstawowych. W: Dyrektor Szkoły. 2024, nr 10, s. 39;
25. Wątor, Wojciech. I ty możesz wykorzystać sztuczną inteligencję. W: Biblioteka w Szkole. 2024, nr 1, s. 14-21;
26. Wątor, Wojciech. Sztuczna inteligencja – sceptyczny punkt widzenia. W: Biblioteka w Szkole. 2024, nr 1, s. 38-41.
27. Wątor, Wojciech. Sztuka pisania promptów: jak skutecznie wydawać polecenia sztucznej inteligencji? W: Biblioteka w Szkole. 2024, nr 1, s. 42-47.
28. Więckiewicz-Modrzewska, Julia. Sztuczna inteligencja w edukacji – szanse i zagrożenia. W: Szkoła Specjalna

POLSKA W UNII EUROPEJSKIEJ

*Zestawienie bibliograficzne w wyborze ze zbiorów
Pedagogicznej Biblioteki Wojewódzkiej
im. Marii Grzegorzewskiej w Zielonej Górze
Wybór i opracowanie: Anna Ziegenhagen*

Wydawnictwa zwarte:

1. Czechór, Zbigniew D.; Dudzic, Adam. Wyzwania dla Unii Europejskiej i Polski: w poszukiwaniu nowych ujęć i sposobów myślenia: materiały konferencji org. przez Komisję do Spraw Unii Europejskiej Sejmu RP w dniu 24 czerwca 2015 r./ red. naukowa Zbigniew D. Czechór i Adam Dudzic.
- 2.
3. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. Prezydencja w Unii Europejskiej: Polska 2011/red. nauk. Artur Nowak-Far. Warszawa. Oficyna Wydawnicza, 2011. 179 s.: il.;
4. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. Prezydencja w Unii Europejskiej: praktyka i teoria/red. nauk. Artur Nowak-Far. Warszawa. Oficyna Wydawnicza, 2011. 448 s.: il.;

Artykuły w wydawnictwach ciągłych:

1. Sielatycki, Mirosław. Efekty polskiej prezydencji w UE w obszarze edukacji i polityki młodzieżowej – podsumowanie/Dyrektor Szkoły. 2012/nr 2, s. 8-9 s.;
2. Śliwa, Paweł. Regionalizacja Polski w kontekście integracji z Unią Europejską/ W: Przegląd Zachodni. 2001/nr 2, 3-27 s.;
3. Umińska-Woroniecka, Anna. Program kulturalny polskiej prezydencji: strategia a rzeczywistość/W: Przegląd Zachodni. 2012/nr 2, 69-83 s.;
4. Węc, Janusz Józef. Bilans polskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej/ W: Przegląd Zachodni. 2012/nr 2, 3-32 s.;
5. Węc, Janusz Józef. Perspektywy zmian ustrojowych w Unii Europejskiej do 2025 r.: implikacje dla Polski; Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Jagielloński/W: Przegląd Zachodni. 2018/nr 1, 7-32 s.;

Słowniki i leksykony

1. Antoszewski, Andrzej. Unia Europejska - leksykon integracji/pod red. Wiesława Bokajły i Kazimierza Dziubki; Wrocław : „Europa”, 2003. 695 s.; tab., wykry.;
2. Cholawo-Sosnowska, Kamila. Unia Europejska: słownik terminów i pojęć/Kamila Cholawo-Sosnowska, Karina Karbowska, Anna Wnukowska. Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 2004. 216 s.;
3. Czechór, Zbigniew. Leksykon Unii Europejskiej/ Zbigniew Czechór, Czesław Mojsiewicz. Wrocław: „Atla 2”, 2002. 236 s.: mapa;
4. Duda, Renata. Unia Europejska: słownik encyklopedyczny/red. nauk. Elżbieta Stadtmüller]. Wyd. 2. Wrocław: „Europa”, 2004. 443 s.: tab., wykry.;

